

מעולם לא ירדה שכינה למטה

מגע בין שמים וארץ - הייתכן?

א. גובהה המינימלי של הסוכה

המשנה הראשונה במסכת דנה בדרישות המינימליות להיות הסוכה כשרה:

סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה; רבי יהודה מכשיר. ושאינה גבוהה עשרה טפחים, ושאיין לה שלשה דפנות, ושחמתה מרובה מצילתה – פסולה. סוכה ישנה – בית שמאי פוסלין ובית הלל מכשירין. ואיזו היא סוכה ישנה? כל שעשאה קודם לחג שלשים יום, אבל אם עשאה לשם חג, אפילו מתחלת השנה כשרה.

[משנה סוכה, א, א, א]

המשנה מציינת את הגובה המינימלי לסוכה כעשרה טפחים, והיא ממשיכה לציין שהיא זקוקה לשלוש דפנות. סביר להניח שיש קשר בין שתי האמירות, כלומר גובה הסוכה קשור בצורה כלשהי לגובה המינימלי של מחיצות בעולםם של חכמינו. ואכן, יותר מעשרים פעמים מוזכרת במקורות מחיצה של עשרה טפחים בהקשרים שונים, אך בשום מקום הגמרא לא חיפשה מקור לכך.¹ בפשטות, זו ההגדרה הפשוטה של מחיצה-גדר, כמובא במשנה כלאים:

איזה הוא גדר? שהוא גבוה עשרה טפחים.

[משנה כלאים, ד, ג]

וכבר הרגישו בעלי התוספות בקושי זה, וכתבו:

והא דבעינן נמי גבי שבת מחיצה עשרה, מהכא ילפינן.

[תוספות, סוכה ד ע"ב, ד"ה עשרה טפחים]

כלומר, בעלי התוספות נדחקים לומר שגם בהלכות רשויות השבת, שבהן השיעור של עשרה טפחים מהווה בסיס לחלוקת הרשויות – רשות היחיד ורשות הרבים, שיעור זה של עשרה טפחים נלמד מכאן, מדין גובהה המינימלי של הסוכה. הבבלי מציע מקור מפתיע לדין זה של גובה דפנות הסוכה:

¹ משנה כלאים, ד, ג; עירובין, ב, ד; ח, ו; ח, י; ט; בבא בתרא, ג, ה; נגעים, יג, יב. תוספתא כלאים, ב, יד; ג, ב; ד, א; ד, ב; ד, ט; שבת, י, יא; עירובין א, יג; יד, ו; ו, כו; ו, כז; ביצה, ד, ה; בבא קמא ו, יד; ו, יט; טהרות, ח. מכילתא דרשב"י, כב, ד.

ושאינה גבוהה עשרה טפחים. מנלן? אתמר, רב ורבי חנינא ורבי יוחנן ורב חביבא מתנו... ארון תשעה וכפורת טפח – הרי כאן עשרה, וכתוב: 'ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת' (שמות כה, כב).

[בבלי סוכה, ד ע"ב - ה ע"א]

כדרך הבבלי בהרבה מקומות, שאלת המקור "מנלן?" אינה שאלה טכנית אלא שאלה של מהות, הקרובה לשאלת המהות המפורשת "מאי טעמא?". מורי ורבי, הרב ישראל זאב גוסטמן זצ"ל,² טען טענה רחבה יותר, שלעתים קרובות הלמדנות, קרי ההמשגה והמשמעות, טמונה ב"לפתות", הלימודים מן הפסוקים. לכן, צדק ידידי, הרב יעקב נגן, שראה בסוגיה זו נדבך נוסף במוטיב מרכזי בסוגיות מסכת סוכה, הטוען שהסוכה היא כמעין מקדש, מקום מפגש בין האדם לשכינה.³ אך הגמרא מקשה קושיה אדירה על תפיסה זו:

ולא ירדה שכינה למטה? והכתיב: 'וירד ה' על הר סיני' (שמות יט, כ) ...!

[שם, ה ע"א]

כדאי לשים לב שהמימרא על גובה הארון והכפורת המובאת בבבלי, לא נאמרה בהכרח בהקשר זה של גובה דפנות הסוכה, אלא היא עומדת בפני עצמה ורק הובאה כאן כמקור חיצוני. אמנם, הקישור לגובה הסוכה באופן מפורש יותר כבר נמצא בירושלמי:

רבי יעקב בר אחא אמר: דבית רבי ינאי ורבי שמעון בן יוצדק, חד יליף לה (אחד לומד את זה, דין גובה הדפנות) מן הארון, וחורנה (והאחר, השני) יליף לה מן העגלות, ולא ידעינן מאן דיליף לה מן הארון ומאן דיליף לה מן העגלות. מסתברא דבית רבי ינאי ילפין לה מן הארון, דבית רבי ינאי אמרי: 'ארון תשעה וכפורת טפח', ורבי שמעון בן יוצדק יליף לה מן העגלות.
[ירושלמי סוכה, פ"א ה"א]

אמנם, גם הירושלמי מודע לכך שבית רבי ינאי לא אמרו את שיעור הארון והכפורת בהקשר של סוכה, אך הוא משער שבית רבי ינאי בעצמם עשו קישור זה כשלב נוסף בחשיבה. מכל מקום, גם בירושלמי קיים ההקשר של מעמד הר סיני, שמוזכר קודם לכן בסוגיה.⁴

² הערת העורך: הרב ישראל זאב גוסטמן (1906-1991) נולד בליטא, ולמד מפי הרב שמעון שקופ בישיבת גרודנה, יחד עם הרב חיים שמואלביץ, שהיה לימים ראש ישיבת מיר. התקבל בגיל צעיר מאוד להיות דיין בוויילנה בבית דינו של הרב חיים עוזר גרודזנסקי, והיה אחרון דיני וילנה במלחמת העולם השנייה. הוא ברח מהגטו וכך ניצל. לאחר השואה עבר לארה"ב, התמנה לראש ישיבת "תומכי תמימים" בניו יורק, ולאחר מכן הקים בארה"ב ישיבה לזכר הישיבה שהיתה בוויילנה. עלה לארץ בשנת 1961, והקים את ישיבת "נצח ישראל" בשכונת רחביה בירושלים, שמשכה אליה תלמידי חכמים ואף אנשי אקדמיה כפרופ' מנחם אלון. שיעוריו הצטיינו בעיון עמוק ויצאו לאור בשם **קונטרסי שיעורים**.

³ הרב ד"ר יעקב נגן, **מים, בריאה והתגלות: חג הסוכות במחשבת ההלכה** (להלן: מים, בריאה והתגלות), הוצאת גילוי – ישיבת עתניאל, תשס"ח, פרק א.

⁴ עיינו שם בכל הסוגיה.

ב. מעולם לא ירדה שכינה למטה

נראה שהבבלי עובר לדיון על המשתמע מהמימרא הארצישראלית, תפיסה שיש במקדש השראת שכינה ממשיית: "ארון תשעה וכפורת טפח – הרי כאן עשרה, וכתוב: 'ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת'". הבבלי מביא המשך למימרא זו:

ותניא, רבי יוסי אומר: מעולם לא ירדה שכינה למטה, ולא עלו משה ואליהו למרום, שנאמר: 'השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם' (תהלים קטו, טז).

[בבלי סוכה, ה ע"א]

דברי רבי יוסי אלו מובאים גם במכילתא:

'וירד ה' על הר סיני' (שמות יט, כ). שומע אני על פלו? תלמוד לומר: 'אל ראש ההר' (שם). יכול ממש, שירד הכבוד והוצע על הר סיני? תלמוד לומר: 'כי מן השמים דברתי עמכם' (שם כ, יח), מלמד שהרכיז הקב"ה שמים התחתונים ושמי השמים העליונים על ראש ההר, וירד הכבוד והוצע על גב הר סיני, כאדם שהוא מציע את הכר על ראש המטה, וכאדם שהוא מדבר מעל גבי הכר, שנאמר: 'פְּקֹדֶיךָ אֵשׁ הַמָּסִים מִיָּם תִּבְעֶנָה אֵשׁ לְהוֹדִיעַ שְׁמֶךָ לְצִרְיֶיךָ מִפְּנֵיךָ גוֹיִם יִרְגְּזוּ' (ישעיהו סד, א). וכן הוא אומר: 'בעשותך נוראות לו נקוה מפניך הרים נזולו' (שם, ב).

רבי יוסי אומר: הרי הוא אומר: 'השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם' (תהלים קטו, טז) – לא עלה משה ואליהו למעלה, ולא ירד הכבוד למטה, אלא מלמד שאמר המקום למשה: הריני קורא לך מראש ההר ואתה עולה, שנאמר: 'ויקרא ה' למשה' (שמות יט, כ).

[מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ד']⁵

כמדומני שמשמעות הדברים ברורה. התנאים במדרש היו מוטרדים מהביטוי המקראי 'המגשים': 'וירד ה' על הר סיני'⁶. התנא הפותח את הברייתא מקבל את המקרא כפשוטו שאכן ירד הכבוד על ההר, אך הוא מצמצם את משמעותו ונותן לו הקשר ומשמעות. רבי יוסי, לעומתו, אינו מוכן לקבל את הרעיון של נוכחות א-לוהית בהר ומפרש את הפסוק בהקשר של קול הקורא למשה לעלות להר. אף משה לא עלה לא-לוהים – מה שלכאורה עולה מלשון הפסוק: 'וּמִשָּׁה עָלָה אֶל הָאֱ-לֹהִים'⁷ – אלא הוא עלה ההרה בעקבות הקריאה אליו: 'וַיִּקְרָא ה' לְמֹשֶׁה אֶל רֹאשׁ הַהָר וַיַּעַל מֹשֶׁה'⁸. וכך, בהתאם להקשרה מביאה הגמרא את הדברים של רבי יוסי בגרסתה החמורה: "מעולם לא ירדה שכינה למטה, ולא עלו משה ואליהו למרום..."

⁵ בצורה דומה, אך משובשת, גם במכילתא דרשב"י, יט, כ.

⁶ וראו את התחבטות הפרשנים בפירוש הפסוק (שמות יט, כ), למשל, ראו פירושי ראב"ע ורמב"ן. מעניין לצייץ שדווקא אונקלוס – שנזהר בתרגומו מהגשמה, ורגיל לתרגם את שם ה' בהקשרים מגשימיים ל"קרא ד-ה' – מתרגם כאן "ואתגלי ה'", ולא "ואתגלי יקרא ד-ה'". וראו עוד: מורה הנבוכים, חלק א, פרקים כא, כז.

⁷ שמות יט, ג.

⁸ שם, כ.

ג. מפגש בין האדם לשכינה – האם ייתכן?

הסוגיה שלנו, באופן מפתיע, אינה מקשה על המימרא הארצישראלית הרואה במשכן מציאות של השראת שכינה ממשית מדברי רבי יוסי בברייתא המכחישים אפשרות זו לחלוטין, אלא מביאה אותם באופן סתמי, ולכן פירש רש"י בצדק את דברי רבי יוסי כראיה וכהמשך: "ותניא מעולם לא ירדה שכינה למטה – וקרא כתיב דעל כפורת ירד, שמע מינה למעלה מעשרה מיפסקא רשותא".⁹

נראה שהגמרא מתעלמת מבעיה חמורה, שדברי רבי יוסי אמנם תומכים בכך שיש רשות לאדם, אך סותרים את מגמת הדרשה לראות בסוכה מעין מקדש, מקום של השראת שכינה. הסוגיה מתמודדת עם בעיה זו, אך בצורה עקיפה. היא בוחרת להקשות על דברי רבי יוסי מארבעה פסוקים מפורשים ופסוק אחד על פי פירושו המקובל. וכך הגמרא נדחקת בהגנתה על דברי רבי יוסי להסביר את המקראות בהקשר של עשרה טפחים, ובכך היא לכאורה מחזקת את העמדה הראשונית של חכמי ארץ ישראל ביחס לגובה הסוכה. אלא שהקורא המעמיק מבחין בכך שמגמת הגנה זו עומדת בסתירה למשמעות העמוקה הטמונה בדבריהם באשר להיות הסוכה מקום מפגש בין האדם לשכינה, ומה שמשמע מכך בהקשר של החוויה הדתית:

ולא ירדה שכינה למטה? ! והכתיב: 'וירד ה' על הר סיני' (שמות יט, כ) !
למעלה מעשרה טפחים.

והכתיב: 'ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים' (זכריה יד, ד) !
למעלה מעשרה טפחים.

ולא עלו משה ואלהיו למרום? ! והכתיב: 'ומשה עלה אל הא-להים' (שמות יט, ג) ! למטה מעשרה.

והכתיב: 'ויצל אליהו בסערה השמים' ! (מלכים ב' ב, יא) למטה מעשרה.¹⁰

והכתיב: 'מִאֲחַז פְּנֵי כֶסֶא פְּרָשָׁז עָלָיו עֲנָנוּ' (איוב כו, ט), ואמר רבי תנחום: מלמד שפירש שדי מזיו שכינתו ועננו עליו!¹¹ אישתרבוכי אישתרבב ליה כסא עד עשרה, ונקט ביה.

[בבלי סוכה, ה ע"א]

פעם אחר פעם, הקושיה מהמקרא של המגע בין א-לוהים ואדם מתוארת בצורה חדשה, אך התירוץ נשאר בעינו: ירידת שכינה אינה למטה מעשרה טפחים ועלית אדם אינה למעלה מעשרה טפחים. על תירוצי הגמרא כתב ידידי, הרב עקב נגן, שהיא עמומה: "כוונת התלמוד שמשה ואלהיו הגיעו אך למטה מעשרה, עמומה".¹² לדעתי, זהו ניסוח עדין למדי.

⁹ רש"י, סוכה ה ע"א, ד"ה ותניא מעולם לא ירדה שכינה למטה.

¹⁰ בכ"י מינכן הסדר הפוך ויוצר מעין מבנה כיאסטי, ומיקוד הדיון הוא במשה רבנו. עיינו בדקדוקי סופרים על אתר, הערה (כ).

¹¹ בדפוס וילנה ובחלק מכתבי היד נוספו שתי תוספות, תירוץ וקושיה: "למטה מעשרה", "מכל מקום מאחז פני כסא כתיב". תיקנו כאן על פי כתב יד תימן וכתב יד מינכן. עיינו עוד בדקדוקי סופרים על אתר, הערות (י), (ל), (מ), (נ).

¹² מים, בריאה והתגלות, עמ' 74, הערה 46.

רש"י הרגיש בדוחק העצום שבתירוצי הגמרא והעיר: "תירוץ הוא"¹³. מכל מקום, אילו היתה זו סוגיה הלכתית ודאי שהיינו מוצאים ראשונים קדמונים שהיו רואים את התירוצים כ'שינויא דחיקא', שנועדה אך להראות שאפשר להסתדר עם שיטת רבי יוסי רק בדוחק עצום, ולכן אין דרכו דרך המלך וראוי להכריע לעומתו על פי המקרא, שתיתכן נוכחות א-לוהית עלי אדמה.

אך לעומת העמדה זו, אפשר להציע שתירוצי הגמרא אינם בגדר 'שינויא דחיקא' אלא תירוץ ראוי לסתירה בין דברי רבי יוסי ופשוטי המקראות, ולתירוץ זה השלכות גם למימרא של האמוראים על שיעור הסוכה ומשמעותו. בדרך זו הלך הרב יעקב נגן בספרו על חג סוכות, שראה בסוגיה זו חוליה נוספת ברעיון שהסוכה היא מעין מקדש ומקום השראת שכניה. לפיכך כתב את ההערה הבאה:

כוונת התלמוד שמשה ואלהיו הגיעו רק 'למטה מעשרה' עמומה. נראה לי, כי כמו שרשות הארץ מגיעה עד גובה עשרה טפחים, ובה אין השכניה נכנסת, רשות השמים היא עשרת הטפחים העליונים, ובה לא נכנס אדם. לפי פירוש זה, מחולק האדם לשלושה: רשות הארץ, רשות השמים, והחלל שביניהם, שבו יכולים לנכוח גם האדם וגם השכניה. ייחודו של הגובה של מרחק עשרה טפחים מהארץ, הוא בכך שזהו המקום שבו עשויה השכניה לגעת בארץ. ייחודו של הגובה שמרחק עשרה טפחים מהשמיים הוא בכך שזהו המקום שבו יכול האדם לגעת בשמים.¹⁴

[מים, בריאה והתגלות, עמ' 74, הערה 44]

הרב נגן צודק ככלל, שהיתה מחשבה רב דורית שהסוכה היא מעין מקדש ומקום השראת שכניה, וסוגיה זו בדיון על דברי רבי יוסי מגנה על עמדה זו. אך הייתי מציע קריאה מעט מורכבת יותר. אמנם, לעתים שכניה יורדת עד עשרה טפחים, אך אין לאדם יכולת מגע עמה. למרות גובהו של האדם שנישא הרבה מעל עשרה טפחים, בכל הנוגע לא-לוהות, אין הוא מגיע אפילו לגובהו הוא. במקרים מיוחדים, רגעי חסד קסומים, לאחר מאמץ ניכר משני הצדדים ניתן ליצור מגע כלשהו בין שמים לארץ, כאשר עולמו של האין-סוף ועולמו של אדם משיקים רגע. אפילו בשעה שעלה משה למרום לקבל תורה, המגע בינו לבין כסא הכבוד היה רק אחיזה קלה בגבול עשרה טפחים.¹⁵ כפי שהיה אומר הרב יצחק הוטנר דצ"ל: "גם אספקלריה המאירה אינה כי אם אספקלריה".¹⁶ הסוגיה אכן מציגה תמונה ברורה של נוכחות א-לוהית קרובה אלינו עד מאוד; היא מגיעה עד עשרה טפחים מהקרקע, אך אף על פי שהיא אופפת אותנו, אין לילוד אשה כמעט יכולת להגיע אליה.

¹³ רש"י, סוכה ה ע"א, ד"ה למעלה מעשרה טפחים. ככל הנראה, רש"י היה מודע לאפשרות של קריאה אחרת, שתקרא את ההעמדה ש"יורד ה' על הר סיני – למעלה מעשרה" כהמשך הקושיה, ולכן ראה צורך להדגיש שמדובר בתירוץ. יש גם אפשרות רחוקה, שרש"י התייחס דווקא לקושיה השנייה מהפסוק בזכריה: "ועמדו רגליו ביום ההוא בהר סיני".

¹⁴ ובהמשך שם הוא מציין: "בכל המקומות שבדפוס כתוב 'עשרה טפחים', בכתב היד התימני RAB218 כתוב 'עשרה' ובמקום אחד 'אלו עשר מעלות לא ירדה שכניה'. ייתכן שנוסח זה משקף ניסיון למצוא דימוי פחות גשמי לתיאור המרחק הרוחני שבין שמים וארץ".

¹⁵ זו פראפרזה על דברי הגמרא שהקב"ה אמר למשה: "אחוז בכסא כבודי", ראו בבלי שבת, פת ע"ב.

¹⁶ הרב יצחק הוטנר, פחד יצחק, שבת וסוכות, קונטרס רשימות, רשימה ב, סימן יב.

בצורה סיפורית וציורית הסוגיה נוגעת בשאלות הנוקבות ביותר של החוויה הדתית והשפה הדתית. שאלות אלו הגיעו לשיא בתקופה האחרונה מאז שהתפרסמו המחקרים של ויליאם ג'יימס על החוויה הדתית¹⁷ והדיון על השפה הדתית בעקבות ויטגנשטיין.¹⁸ נדמה לי שהגמרא בדרכה הסיפורית והציורית מציעה לנו גישה מעמיקה כלפי החוויה הדתית והשפה הראויה לתיאורה.¹⁹

¹⁷ ראו: ויליאם ג'יימס, **החוויה הדתית לסוגיה: מחקר בטבע האדם**, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ט.

¹⁸ לודוויג ויטגנשטיין, פילוסוף אוסטרי בן המאה ה-20, עסק, בין היתר, בפילוסופיה של הלשון, וגרם שינוי עמוק ביחס להבנת השפה. ראו למשל: הרב שג"ר, 'תפיסת האמונה והלשון של האדמו"ר הזקן לאור משנתו של ויטגנשטיין', בתוך: משה הלברטל צבי קורצויל ואבי שגיא (עורכים), **על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית**, כתר, ירושלים תשס"ה.

¹⁹ חז"ל העדיפו, לעתים קרובות, להעביר מסרים בדרך הסיפור, ומגמה זו חוזרת יותר מאוחר הן בקרב הוגים חסידיים הן אצל פילוסופים אקזיסטנציאליסטיים במאה ה-20.